

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Reguły życia chrześcijan staroobrzędowców

Acta Polono-Ruthenica 2, 51-58

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew
Olsztyn

Reguły życia chrześcijan staroobrzędowców

Wyznawcy „starej wiary” prawosławnej już w końcu lat dziewięćdziesiątych XVII wieku byli praktycznie pozbawieni kapłanów wyświęconych przed nikonowską reformą. Zmarli oni śmiercią naturalną lub w wyniku prześladowań władzy duchownej i świeckiej. Nowych nie przybywało, bo ostatni biskup, który opowiedział się za „starym obrzędem”, Paweł Kołomeński, aresztowany i zesłany po soborze w 1654 roku na północ, do monasteru paleostrowskiego, zginął 3 kwietnia 1656 roku w niewyjaśnionych okolicznościach. Zabroniono też starowierom budowania świątyń. Zmuszeni oni byli rozstrzygnąć problem, jak dalej żyć bez duchowieństwa i liturgii. Część wspólnoty stała na stanowisku, że dla zbawienia duszy niezbędny jest Kościół i sakramenty i dlatego robili wszystko, by pozyskać duchownych i ustanowić hierarchię. Byli to tzw. popowcy¹. Bardziej radykalni, pesymistycznie nastawieni do zaistniałej sytuacji, byli bezpopowcy². Uważali, że opuściła ich łaska Boga, że w tym

¹ Początkowo staroobrzędowcy popowcy przyjmowali duchownych, którzy z różnych przyczyn odeszli z oficjalnej Cerkwi prawosławnej. Dokonywano przechrztu „беглых попов”. Potem chrzest zastąpiono „миропомазанием” (chryzomomazanie, u lacinników bierzmowanie). W końcu wystarczyło, by przechodzący na starą wiarę wyrzekł się i przeklął zmiany wprowadzone przez patriarchę Nikona. W połowie XIX w. popowcy utworzyli w Białej Krynicy na Bukowinie własną hierarchię. Na ziemiach Rzeczypospolitej mieszkali zarówno popowcy, jak i bezpopowcy. O rozpadzie na dwa główne kierunki: popowców i bezpopowców, a także dalszych podziałach na drobniejsze ugrupowania piszą m.in. w jęz. pol.: K. Dębiński. *Raskol i sekty prawosławnej Cerkwi rosyjskiej*, Warszawa 1910, s. 30-57; E. Iwaniec. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII - XX w.*, Warszawa 1977, s. 43-48; w jęz. ros.: И. А. Прозоров. *История старообрядчества*, Каунас 1933, s. 80-113; С. Зеньковский. *Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века*. München 1955, s. 424-477.

² Najbardziej radykalnym odłamem bezpopowców byli fiedosiejewcy. Powstał on na ziemi nowgorodzko-pskowskiej. Jego nazwa pochodzi od założyciela Fiedosija Wa-

grzesznym świecie niegodni są mszy, spowiedzi i komunii świętej. Podpierali swoje poglądy słowami Jana Złotoustego: „Sami siebie poświęcajcie, sami sobie bądźcie duchownymi”. Zmuszeni byli zorganizować swoje wspólnotowe życie religijne na nowo, zachowując przy tym wierność „prawdziwej prawosławnej cerkwi”³ i modelowi chrześcijańskiego życia, nakreślonemu w literaturze pouczającej⁴. Nie ona jednak jest przedmiotem rozważań w niniejszym artykule, ale literatura wskazująca sposoby zachowania takiego życia, reprezentowana przez tzw. *Уставы* (Reguły).

Opracowując je staroobrzędowcy sięgnęli do spuścizny im najbliższej, do reguł życia pustelniczego, zakonnego. One to wskazywały na sposoby zachowania wzorowego chrześcijańskiego żywota przy niemożliwości zachowania w pełni prawa kanonicznego. Ich wybór padł na tzw. *Кирилский устав*. Zawierał on postanowienia, przyjęte z greckiego mniszego *Обихода*⁵, dopełnione lokalnymi rosyjskimi obrzędami pokutnymi i modlitewnymi.

Кирилский устав już na początku XV wieku znany był Cyrylowi Białozierskiemu, a także wprowadzono go w pustelni Niła Sorskiego⁶. Jednak historia jego kilkunastowiecznego funkcjonowania na Rusi, a potem

siljewa. Zamieszkiwali oni również dawne ziemie Rzeczypospolitej i Prus Wschodnich. Twierdzili m.in., że Antychryst zapanował nad światem, a probowali śmierć przez samospalenie, sprzeciwiali się zawieraniu małżeństw.

³ Stąd popularność wśród staroobrzędowców takich utworów, jak *О целовании святых икон*, w których są opisane odstępstwa innych wyznań od wczesnochrześcijańskiej tradycji a dowiedziona wierność im przez wyznawców prawosławnej Cerkwi, słu objaśniających obrzędy i dogmaty, jak np. *Сын церковный*.

⁴ Były to m.in. takie księgi jak: *Альфа и Омега*, *О прелюбодеянии*, *Цветник аввы Дорофея*.

⁵ *Обиход* - książka cerkiewna zawierająca teksty i rubryki liturgiczne najczęściej używane przy odprawianiu Służby Bożej jako liturgii mszalnej bądź jako liturgii godzin. Jest zbiorem podstawowych „песнопений” (pieśni religijnych) całodziennej doby liturgicznej.

⁶ Е. Б. Белякова. *Устав пустыни Нила Сорского*. [w:] *Литература древней Руси. Псточниковедение. Сборник научных трудов*, отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград 1988, s. 105; zob. też: Г. М. Прохоров. *Кирилл Белозерский*. [w:] *Словарь книжников и книжности древней Руси*, вып. 2 (вторая половина XIV - XVI в.), часть 1 (А-К), отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград 1988, s. 475-479; Г. М. Прохоров. *Нил Сорский*. [w:] *Словарь...*, часть 2 (Л-Я). Ленинград 1989, s. 133-141.

w Rosji nie jest jeszcze do końca dokładnie zbadana⁷. Zanim został adaptowany przez staroobrzędowców, był wydawany przynajmniej trzykrotnie, jednak nie w całości, a we fragmentach. W 1598 roku, w Ostrogu w księdze *Псалтырь с воследованием* (Psałterz Uzupelniony) ukazał się wybór zatytułowany *Правило истинного живота христианского* (Reguły prawdziwego żywota chrześcijanina). Natomiast pół wieku później, a dokładniej w 1646 i w 1662 roku, w zestawie *Канонника* jako dodatek znany w bibliografiach pt. *() житии христианском*⁸.

Przy wyborze tekstu do własnych potrzeb starowierzy wykorzystali wydanie kanonnika z 1646 roku. Według Andrieja Wozniesińskiego były dwa przedruki *() житии христианском*⁹. Zamieszczono je w kanonnikach tłoczonych w Poczajowie w 1783 i w Grodnie w 1789 roku. Kolejne wydania różniły się nie tylko formą (ukazywały się samoistnie wydawniczo), ale i treścią prawdopodobnie dlatego, że nie zaspokajały w pełni oczekiwań staroobrzędowców. Już w 1789 roku, a następnie w 1790, w oficynie bazylianów w Supraslu (drukującej również dla staroobrzędowców), ukazała się księga *() житии христианском* uzupelniona rozdziałem 89 z dzieła *Альфа и Омега*¹⁰. Była w nim mowa o obchodach w cyklu rocznym świąt pańskich i ku czci Bogurodzicy. Kolejne wydania były dopełniane także fragmentami z innych ksiąg, nawet rękopiśmiennych, takich jak *Уставы: Соловецкий, Кириллов, Сергиев* i *Новгородский* oraz następujących drukowanych: *Устав большой*¹¹, *Номоканон, Никон Черногорец*¹², *Псалтырь следованная, Кормчая, Книга о вере,*

⁷ Najpełniejszym, jak dotychczas, opracowaniem jest: И. Д. Мансветов. *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви*. Москва 1885, chociaż autor skupił się głównie na omówieniu pierwszej, liturgicznej części dzieła, zawierającej porządek służby cerkiewnej, do „dyscyplinarnej” zaś, składającej się z reguł życia mnichów i postępowania zwykłych chrześcijan, odwołuje się w wyjątkowych wypadkach. Nie sięgnął też do wszystkich materiałów z początków tworzenia i użytkowania *Устава* greckiego i miejscowych ruskich. Na temat staroobrzędowych drukowanych pisał A. B. Вознесенский. *Старообрядческие издания XVII - начала XIX века. Введение в изучение*. Санкт-Петербург 1966. s. 134-140.

⁸ A. B. Вознесенский, op. cit., s. 134-135.

⁹ Ibidem, s. 135.

¹⁰ *Альфа и Омега*. Супрасль (druk bazylianów) 1788, k. 4506-78.

¹¹ О *Уставе большом (Типик, Око церковное)* zob. [w:] Ф. А. Брокгауз, М. А. Ефрон. *Энциклопедический словарь*, Санкт-Петербург 1901, t. 33, s. 203.

¹² Chodzi o rozdział 57 księgi Nikona z Czarnej Góry pt. *Пандекты*.

Житие христианское (wydanie z czasów patriarchy Józefa), *Триодъ постная* i *Старчество*. Kompilacje te miały już nawet inny tytuł *Устав о христианском житии*. Wozniesienskij podaje, że w latach ok. 1795 - 1814 ukazało się nie mniej niż 18 wydań¹³.

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są trzy edycje tego zbioru reguł. Pierwszy zatytułowany *Устав // о христианском житии, сиречь о по//стах, и о поклонах, и о праздницех, великих, средних, и малых. Такожде и о домашней м[о]л[и]тв, ка/ко достигъ завсю ц[е]рковную служ[е]бу, лишившимся соборныя службы// Псалтырию, или поклонами, или мо//литвами исправляти* wyłoczony był w Wilnie nie wcześniej niż w 1799 roku (data na papierze), a nie w 1794 roku (jak podano w kolofonie na k. 54v datę od stworzenia świata 7302)¹⁴. Drugi pt. *Устав// обдержнаго хри[с]тианского жителства, о постах...* (dalej tytuł jak w *Уставе* wileńskim) wydrukował w Johannsburgu (pol. Jańsbork, dzisiejszy Pisz w woj. suwalskim) w 1865 roku (na k. 6v data od stworzenia świata 7373) staroobrzędowiec Konstanty Jefimowicz Gołubow (Gołubiew) wychowanek fiedosiejewskiego klasztoru w Wojnowie (Eckertsdorf w Prusach Wschodnich, obecnie Wojnowo k. Rucianego-Nidy, woj. suwalskie)¹⁵. Trzeci zatytułowany *Устав // домашния молитвы и прочих христианских обрядов* wydany był techniką litograficzną w Moskwie w 1883 roku.

Nie wiadomo, kto zestawiał *Устав* wileński, podobnie jak i wcześniejsze jego wydania, z których się wywodzi: klincowskiego, poczajowskiego i wileńskiego¹⁶. W części pierwszej zawarte są zalecenia dotyczące okresu i sposobu poszczenia (k. 1-10) oraz pokłonów i klękania (k. 10v-14). Wybrane są one głównie z następujących ksiąg: *Соловецкий устав*,

¹³ А. В. Вознесенский. *Древнерусская литература у старообрядцев (На материале старообрядческих изданий XVII - начала XIX в.)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург 1996, s. 10.

¹⁴ *Устав о христианском житии*, Вильно (druk bazylianów) ok. 1799, BN, sygn. Cyr. 0.57.

¹⁵ Na temat drukarni staroobrzędowców w Pisz zob. E. Iwaniec, *Wydawnictwa „Drukarni Słowiańskiej” na Mazurach w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, „Slavia Orientalis”, 1976, nr 2, s. 229-237; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. W. Ketrzyńskiego w Olsztynie nr 145, s. 98-103.

¹⁶ А. В. Вознесенский. *Старообрядческие издания...*, s. 137-139.

Устав большой i *Номоканон*, rzadziej z *Кириллового устава*, *Сергиевого устава*. Są też odnośniki do następujących pozycji: *Триодь постная*, *Псалтирь следованная*, *Матфею правилник устав* i *Никона Черногорца* (chodzi o fragmenty z księgi pt. *Пандекты*):

Dalej (k. 14v-16v) omówione są wielkie, średnie i małe święta i sposób zachowania się chrześcijanina w czasie ich trwania. Tu również autor *Устава* przytacza odpowiednie partie tekstu z reguł obowiązujących w klasztorach sołowieckim i cyrylowym oraz zawartych w księgach *Устав большой* i *Пандекты* Nikona z Czarnej Góry.

Od k. 17 do k. 39v znajduje się *Месяцослов* (Kalendarium) świąt wielkich, średnich i małych w cyklu roku liturgicznego, zaczynającego się 1 września, a kończącego 31 sierpnia. Cytowany jest głównie *Устав большой* i ustawy na poszczególne miesiące.

Część druga jest bardzo ważna, ponieważ traktuje o odprawianiu służby Bożej poza świątynią. Podana jest liczba modlitw i pokłonów zastępująca czytanie psalterza (dla osób niepiśmiennych) oraz teksty i wskazówki, co należy czynić podczas nabożeństw odprawianych wieczorem (вечерня i повечерница), postą (полунощница), poranne (утреня) i Godziny Kanoniczne (часы). Dalej następują modlitwy i czynności wykonywane w domu, przed ikoną, w czasie odpowiadającym porządkowi służby w świątyni. Zawartość tej części *Устава* zamykają modlitwy wypowiedziane w odpowiedni sposób w samotności, w celi z tzw. *Правила келейного* (od. k. 48v). Na marginesie zrobiono odsyłacz do rozdziału 15 księgi *Старчество*, a na rozdział 17 tego samego źródła powołano się przy zaleceniach, jak należy postępować w czasie tygodnia wielkanocnego (светлая неделя).

Edycja *Устава* z Johannisburga różni się od omówionego wyżej wileńskiego artykułem wstępnym *Извещением* (k. 6v)¹⁷. Był to ewenement w dotychczasowej praktyce wydawniczej tego tytułu. Od tego czasu zaczął się pojawiać i w innych wydaniach *Устава*, m.in. w moskiewskim z 1910 roku tłoczonym w drukarni „при Преображенском богадельном доме”. Wydawca, Konstanty Jefimowicz Gołubow, bądź opracowujący go mnisi klasztoru wojnowskiego pod kierunkiem przeora

¹⁷ Badano egzemplarz zachowany w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, sygn. II/26 408.

Pawła¹⁸, informowali, że są *Уставы* różnorodnie zestawione w zależności od potrzeb, przeznaczenia i miejsca, w którym powstały. Trzeba jednak odnosić się do nich z dystansem, bo o niektórych odmiennościach ich wiemy, a o innych nie ze szkodą dla właściwego, godziwego postępowania chrześcijanina. Bywa też i tak, że zawierają one przeciwstawne zakazy. Na dowód tego przytaczają oni fragmenty z reguły klasztoru nowogrodzkiego zezwalającej jeść rybę w „рождественский пост на знамение Богородицы” i sołowieckiego na pamięć „соловецких чудотворцев” w „госпожин пост”, jeśli ten post przypadnie w środę lub piątek (k. 1v-2). Dalej wyjaśniono, że mnisi sołowieccy mogli spożywać rybę, bo mieli jej pod dostatkiem i nie mogli zastąpić innymi produktami, których los im poskąpił. Dopuszczalność spożywania ryb w wyżej wymienione dni postu, a także i w inne posty np. masła i wina, poparto wieloma przykładami, m.in. z ustawu wileńskiego i księgi Nikona z Czarnej Góry oraz małego ustawu starca Gedeona.

Układ i treść *Устава ободержнаго христианскаго жительства* jest podobny do wileńskiego. Są drobne różnice, jak np. poprzesuwane miejscami cytowane reguły, zalecenia. Podawane są inne strony ze źródeł, z których je zaczerpnięto, co znaczyłoby, że wykorzystano inne edycje tych samych tekstów.

Trzeci *Устав* jest najobszerniejszy z omawianych. Składa się z dwóch tomów współprawnych w deski obciążone brązową, zdobioną ornamentem kwiatowym skórą i zamykane dwiema ozdobnymi mosiężnymi klamrami (zастежками)¹⁹. Liczą one 248 k. (t.1) i 356 k. (t.2). Jego tekst przygotowywał do wydania, od 1876 roku, Jegor Jakowlewicz Karew²⁰. Pochodził z chłopskiej rodziny ze wsi Tarutino (byłej guberni kałuskiej). Przez 35 lat śpiewał na kryłosie Преображенской обители (klasztorze pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego). Przez 10 lat regułował porządek nabożeństw i pilnował ich zgodności z ustawem, czyli

¹⁸ O życiu i działalności przeora męskiego klasztoru fiedosiejewców w Wojnowie pod wezwaniem Zbawiciela i Świętej Trójcy - Pawła, zwanego „Pruskim” pisze m.in. Г. Субботин. *Инок Павел Прусский и его ученики*. Москва 1868.

¹⁹ Przedmiotem analizy był egzemplarz *Устава* zachowany w bibliotece staroobrzędowego klasztoru żeńskiego w Wojnowie na Mazurach.

²⁰ Wiadomości o autorze *Устава* moskiewskiego z 1883 r. zaczerpnęłam z: *Старообрядческий Церковный календарь на 1978*, Riga 1977, s. 13; zob. też: „Братское слово”, 1885, t. 1, s. 534-547.

był tzw. уставщиком²¹. Powierzono mu korespondencję z prowincjonalnymi gminami, w których zaobserwował różnice i niespójność z obowiązującymi dyrektywami z ustawy cerkiewnego przy odprawianiu nabożeństw. Dlatego opierając się na Piśmie Świętym i na pierwszych przekazach ojców Kościoła przygotował *Устав домашняя молитвы и прочих христианских обрядов*. Do wydania litograficznego przepisał go ładnym pismem półustawnym, zdobiąc inicjałami, przerywnikami kwiatowymi i finalikami (концовками) Jegor Andriejew z Rzeżcy. Pomagali mu Nikołaj Pietrow z Jarosławia, Wasilij Michajłow i Piotr Jakowlew z Syberii. Niezbędne środki na wydanie 200 egzemplarzy *Устава* zbierał Jegor Jakowlewicz Karew wraz z Timofiejem Pietrowiczem Moskwickim.

Analiza zawartości ustawy dowodzi, że opracowujący ją znał doskonale reguły cerkiewne i klasztorne zarówno rękopiśmienne, jak i drukowane, nie tylko „отец московских”, ale i „прочих стран”, jak zaznaczył na k. 1 (cz. 1). Dokumentują to także odsyłacze do źródeł (często datowanych) umieszczone na marginesach, przed ramką okalającą tekst główny. Poza źródłami wymienionymi w dwóch poprzednich ustawach spotyka się fragmenty z takich ksiąg, jak: *Потребник большой, Маргарит, Зонар, Патерик иерусалимский, Беседы апостольские, Стоглав, Святцы, Виноград российский, Хронограф* i innych.

Do wielu dotychczasowych reguł Karew odnosi się z dystansem, jak np. do małego ustawu polskiego²² (cz. 2, s. 132), bądź krytycznie, tak jak np. do tzw. ustawu pruskiego. Miał on na uwadze wydania z Pizy (Johannisburga) z 1865 roku. Karew pisze (k. 131v), że wielu chrześcijan modli się i przestrzega zasad podanych w nim nie wiedząc, że:

[...] оный устав напечатан в польше новопопо|в|цами, кои от преда-
ний после|д|них с|вя|щеннострада|льце| остались, и о пришествии антихрис-

²¹ Уставщик - to osoba świecka, wzorowy chrześcijanin, doskonale znający *Церковный устав*, beznutowy zapis tekstów do śpiewania, tzw. знаменное пение, który w czasie nabożeństwa kieruje czytaniem tekstów z ksiąg liturgicznych i cerkiewnych oraz śpiewaniem, zob.: *Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря*, Москва 1996, s. 286.

²² Na marginesie zaznaczono „Ustaw poczajowski”, jednak wszystkie wydania ustawy mają fałszywe miejsce wydania „Poczajów”. Tłoczono je w Kilncach w drukarni F. Kartaszowa, o czym autorzy moskiewskiego ustawu nie wiedzieli. Por. *Старообрядческие кириллические издания...*, nr 223, 235 i 251.

та мысль потеряли. и лживое с[в]ященство приняли потому в духе полноты церковный устав оный собрали. [...] г[лаго]лется. яко устав той составлен неким гедсоно[м] старцем. сергиева монастыря уже в осмом надеять столетии. в коем без разсмотрения время и лиц. на рыбу, мясо и вино разрешено [...]. Такжеже и о молитве великопостной без разсудно. точию по ѿи [17]поклонов по вервице полагаги определено. настоящего же время челоуецы о том и невнимать. яко бо[льшую] часть б[о]гос[лужения] десятины скрадають. сиречь земныя по[к]лоны по уставу не выполняютъ зачто ереси и клятве попадают. Ведомо есть и сие. яко во уставе польском на три чина расположен за круг церковны [!].

W ustawie moskiewskim Jegor Karew zawarł nie tylko określony porządek modlitw i komentarze do nich dla osób przebywających poza świątynią, ale przytoczył wiele obyczajów i praw chrześcijańskiego żywota. Na przykład dowodem potwierdzającym długą tradycję i konieczność noszenia brody i specjalnie obciętych włosów jest podobizna księcia Dymitra Dońskiego (cz. 2, k. 10). Dlaczego nie wolno pić herbaty, używać cukru i palić tytoniu wytłumaczono na k. 181v-187. O odpowiednim ubieraniu się jest mowa na k. 3. Ustaw zawiera także bogaty materiał dotyczący historii ruchu staroobrzędowego aż po czasy współczesne Karewowi.

Staroobrzędowcy w poszukiwaniu reguł i zaleceń gwarantujących im zachowanie prawdziwie chrześcijańskiego trybu życia, będąc jednocześnie poza ramami oficjalnego Kościoła prawosławnego, potrafili stworzyć, na podstawie wzorców (ustawów) sięgających tradycją wieków średnich, własny typ księgi - zbioru dyrektyw. Dzięki nim w wiek XX przeszły idee Niła Sorskiego i innych ojców Kościoła i są one wciąż aktualne w środowisku wyznawców „starego obrzędu”. Konieczne są dalsze badania porównawcze wszystkich zachowanych rękopiśmiennych i drukowanych ustawów. Pozwolą one wychwycić różnice obrzędowe, autorytatywność źródeł i preferencje określonych wzorców i zakazów funkcjonujących w poszczególnych ugrupowaniach staroobrzędowców. Uwidocznia też rolę, miejsce i zasięg oddziaływania *Уставу о христіанском житіи* wśród innych ksiąg, którymi posługiwali się wyznawcy starej wiary prawosławnej.